

ЕПИДЕМИИ И ВЛАСТ

Татяна Ичевска
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

EPIDEMICS AND POWER

Tatyana Ichevska
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

At its core, this research is focused on one of the key problems in social medicine – the government deed for preventing and stopping epidemics. Here we will not deal with the socio-historical contexts related to the occurrence of different epidemics in our country, but above all we will be interested in the problem how Bulgarian literature raises the issue of the fight against epidemics.

There are several variations on “tackling epidemics” in our prose, but they are individual texts which could be divided into several thematic groups according to the type of the epidemics (caused by various diseases such as plague, cholera, Typhoid Fever); sometimes these works are not related to the Bulgarian space at all (such as the epidemic of spotty typhus in “Doomed souls” (“Osudeni dushi” by D. Dimov), and that is why we could not infer complete models and (or) trends in their reflection in artistic works.

Key words: Bulgarian literature, epidemics, power, plague, spotty typhus, typhoid fever, cholera, models for rationalizing epidemics

В центъра на изследователското внимание е един от ключовите проблеми на социалната медицина – мерките на властта за предотвратяване и спиране на епидемиите. Тук няма да навлизаме в обществено-историческите контексти, свързани с появата на различни епидемии у нас, а преди всичко ще ни интересува как българската литература осмисля въпроса за борбата с епидемиите. Независимо от успехите или провалите на държавата при (не)овладяването на една или друга епидемия у нас те са сред онези драматични моменти от националното ни битуване, които оставят трайна следа в местните, родовите или личните истории на българина. Онова, което обаче в случая е

по-интересно, е да се види как те се/не се интегрират към историите, които създава българската литература.

В прозата ни има няколко вариации върху мотива „справяне с епидемиите“. Тъй като обаче става дума за отделни текстове, при това тематизиращи епидемии от различни болести (чума, холера, коремн тиф), а понякога и епидемии, несвързани с българското пространство (каквата е епидемията от петнист тиф в „Осъдени души“ на Д. Димов), не бихме могли да изведем цялостни модели и(ли) тенденции на осмислянето им в художествените произведения.

Първата вариация ни предлага Йовковият разказ „През чумавото“. За селото чумата е колкото конкретна болест, толкова и символ на злото изобщо. Изцяло неизяснени в разказа остават причините за появата на епидемията. По такъв начин болестта започва да изглежда още по-страшна, като постепенно се засилва нейният символен потенциал в разказа.

Случващото се в Йовковия разказ е изцяло в контраст с карантинните мерки, взимани у нас по време на чумни епидемии, както и с европейската практика за справяне с тази болест¹. В Йовковото село (сякаш) няма представители на властта. Във и за селото има единствен авторитет и това е хаджи Драган. Той е избран и признат за такъв, защото е богат, умен и сърцат (т.е. смел), но и защото е свят човек. Именно защото е умен, хаджи Драган успява да разчете заобикалящите го знаци и да подготви общността за срещата ѝ с болестта. Неговата диагноза за върлуващата епидемия е не „чума“, а „страх“. Нарастващият в селото страх насочва вниманието и към още един проблем, заложен още в мотото на разказа – проблема за греха. Според християнската религия всеки страх неизбежно носи в себе си зародиша на недоверие към Бога, на упрек към него за това, че е забравил хората, а усъмняването в неговата грижовност вече представлява своего рода грях. Всичко, което става на земята, става по промисъла на Бога, който може да действа като благоволение или като попущение. Попущението от своя страна може да бъде спасително или вразумително, но може да доведе и до пълно отхвърляне на човека от Бога като форма на наказание.² Част от Божията стратегия по вразумяване и спасяване на хората са и телесните болести, чрез които те трябва да се освободят или да се предпазят от душевни недъзи, много

¹ Вж. подробно за това Фуко 1998: 204.

² Вж. http://www.verappravoslavnaaya.ru/?Popushenie_-_alf (10.10.2018)

по-опасни от физическите.³ Разбира се, в „През чумавото“ не прозвучава директен упрек към Бога, в същото време обаче мотото настоятелно полага греха и чумата в обща причинно-следствена верига.

Властта, която хаджи Драган налага над хората, можем да определим като подчертано манипулативна. Онова, към което се стреми героят, е да неутрализира страха на общността, да я запази от грях. Затова ексцеса (ужаса от чумата) той ще опита да спре с друг – ситуативен – ексцес (сватбата на дъщеря си). Разказът на Йовков не дава отговор на възникващия въпрос как хаджи Драган се отнася към любовта на Тиха и Величко – в този смисъл бихме могли да правим единствено предположения около неговия избор да омъжи дъщеря си, без да дочака завръщането на Величко от гурбет. Решението на хаджията би могло да означава, че за него подобна любов между неравни е опасна, тя е своеобразна болест. Така чрез сватбата той ще се опита да спре всички зарази. В същото време обаче в повествованието се отбелязва, че хаджи Драган е върнал сватовниците, дошли за Тиха преди месец, обстоятелство, което позволява да се разсъждава и по друг начин – хаджията уважава чувствата на своята дъщеря въпреки бедността на Величко. Но за да спре страха от болестта, хаджи Драган избира да пожертва любовта, собственото си дете, самия себе си. Вече стана дума за това, че той е избраният от селото, който трябва „да каже какво да се прави“ и да го поведе, а бидейки избран, героят изнема мястото и функциите на традиционните представители на властта. В този смисъл жертвата и саможертвата са цената, която хаджията трябва да плати за полученото право и власт.

„През чумавото“ не се вписва и в познатия ни от световната литература модел на пируването по време на чума, при който отказът от спазването на закони и забрани води до безразборното смесване на телата, до свалянето на маски и идентичности, до опиянение от бързотечащото време (Фуко 1998: 206). Но това е обяснимо, защото Йовковият разказ гради свят, коренно различен от този на Бокачо. Въпреки това сватбата, която вдига хаджи Драган, е български вариант на пира в чумаво време. Тя спира глада и става единственото средство за възстановяване на нарушеното от страха единство между хората.

Във финала на „През чумавото“ болестта нахлува в селото и започва настойчиво да проблематизира човешките взаимоотношения – чумата идва в образа на своя, на познатия, на обичания. Появата на Дочкиния син в църквата вече ясно показва унищожената от страха

³ Вж. преп. Антоний Оптинский, http://www.verappravoslavnaaya.ru/?Popushenie_-_alf (13.10.2018)

съпричастност у хората – у тях надделява животинският инстинкт за самосъхранение, ето защо повествователят сравнява тропота на бягащите с тропот на „стадо“. Дори родната майка на Величко го изоставя, става безмилостна към него. Величко е неин син, но е чумав и в борбата между любовта и страха у майката надделява страхът, а обладана от него, тя започва да изглежда като болна, „като луда“. Поведението на Дочка до голяма степен предопределя решението на Тиха. Тя е изправена пред същата дилема – в църквата идва чумата, но и любимият. И макар че в душата ѝ се води аналогична борба („Искаше да бяга и тя“), героинята в крайна сметка избира не да отблъсне, а да приласкае болния. Обич, вина, състрадание – разказът не посочва аргументите за взетото решение. Изборът на Тиха обаче е категорично потвърден като правилен от благославящия жест на Христос.

В този смисъл в „През чумавото“ болестта е не толкова изпитание за телата (затова физическите страдания изцяло липсват в разказа), а за душите – тя проверява доколко жива е способността на човека да проявява милост и грижа към другия, забравяйки себе си, надмогвайки собствените си страхове и предразсъдъци. С оглед на коментираното по-горе мотото болестта е божие изпитание проверка доколко човек е готов да преживее това, което Бог е планирал за него, проверка на човешкото начало у човека. Идеята за (не)преминаването през това изпитание се допълва и от едно от значенията на предлога „през“, използван в заглавието на разказа.

Финалът на разказа „През чумавото“ по своеобразен начин ще ни бъде разказан двадесетина години по-късно в романа на Димитър Димов „Осъдени души“. В него отново присъства двойката *майка – заразноболен син*. Сред всеобщото страдание в Пеня Ронда Фани Хорн е особено впечатлена от поведението на една кастилска селянка, която влиза в лагера за петнист тиф напълно здрава, защото „никаква сила“ не успява „да я откъсне от болния ѝ син“. След три седмици жената се разболява, синът умира, а безграничната мъка по изгубеното дете и ужасът от заобикалящата я смърт я водят до лудост. Повече от очевидно са разликите между двата текста – в Йовковия разказ майката обезумява, защото изневерява на майчинския си дълг, докато при Димов жената губи разсъдък си точно защото му остава вярна докрай.

В сравнение с разказа на Йовков, който е ирелевантен към строгото определяне на време и социални персонажи, в романа на Димов епидемията от петнист тиф – поне привидно – се оказва добре контролирана както от управляващите републиканци, така и от йезуитския орден. Но в романа ясно се вижда, че усилията и на едните, и на дру-

гите всъщност са насочени не толкова към спирането на болестта, а към постигането (или удържането) на политическо надмощие в Испания. Точно затова болестта в романа е видяна не само в нейните чисто физиологични измерения, а е осмислена и като метафора на политическото размирие в Испания – започналата Гражданска война е (като) „петнист тиф“, който постепенно се разпространява, а неговата зараза обрича на гибел хиляди невинни хора. Убийствената ѝ мощ кара по-вестователят дори да я сравни със „средновековната чума“.

Йовковият разказ премълчава всичко, свързано с лекуването на чумата. Тя остава някъде отвъд пределите на селото и погледа, а косвено доказателство за смъртоносната сила на болестта стават орлите, които летят към заразените села. Във все още недокоснатото от болестта село здравите отчаяно се опитват да спрат чумата, припомняйки си древни профилактични и магически практики. Димовият роман настойчиво разказва за симптомите на болестта. Спрямо започналата епидемия властимащите избират най-адекватната стратегия – изолацията.

Болницата, която Фани решава да финансира, е организирана изцяло според светските представи за лечебно заведение, затова с оборудването ѝ Фани моли да се заеме д-р Мюрие. Но въпреки че е снабдена с легални документи, въпреки обезпечеността си с лекарства и с лекар тя е бойкотирана от йезуитския орден. Едва след като минава под управлението на монаха, в нея започват да постъпват пациенти. Сливането по същество означава претопяване на светската болница, защото всички нейни служители изпълняват единствено заповедите на Ередия, а Мюрие, макар и с известна съпротива, дори започва да следва лечебните методи на йезуитите, включително да прилага ваксината на Ередия.

Още с идването си в Пеня Ронда Фани и Мюрие се сблъскват с йезуитската дисциплина, изцяло наподобяваща военната. Йезуитската болница изцяло следва принципа за изолиране на заразата. Вътре в нея е наложена допълнителна диференциация според стадията, през които протича петнистият тиф. Що се отнася до самото лечение, то се основава на ваксината на Ередия, обилно придружавана с молитви към Бога. Йезуитската болница трябва да затвърди наложената още от Лойола представа за ордена като „армия на спасението“. Но Ередия идва в Пеня Ронда не толкова за да спасява човешки животи, а за да направи още една стъпка напред в осъществяването на плана си за световно господство чрез религията. Макар да продължава да следва правилата в йезуитската болница, след монархическия бунт, започналият хаос и разболяването на Мюрие от тиф Фани достига до убежде-

нието, че болницата на Ередия не би трябвало изобщо да съществува, защото в нея липсват професионални медицински грижи и дори елементарни хигиенни условия. Това кара героинята гласно да изрази пред Оливарес съмнението си в ефективността на практиката да се изолират заболелите – според нея би било по-добре заразените да се оставят да умират в домовете си, т.е. да умират като човешки същества. В болницата на Ередия те умират „като кучета за слава на Христовата дружина“. Затова Фани нарича лагера в Пеня Ронда „морга“. Нейните констатации са преповторени и от повествователя, за когото болницата на йезуитите е кошара, „натъпкана с болен човешки добитък“. За пастирите обаче по-важни от телата на живите са душите на мъртвите. За разлика от представата за поведението на добрия пастир Ередия не „боледува“ с болните, не страда заедно с тях, не щади своето „стадо“, а го използва като средство за лични цели. Повествованието неведнъж акцентира и върху обстоятелството, че Ередия следи не толкова хода на болестта, състоянието на пациентите и статистиките за ефективността на ваксината си, колкото своите подчинени. В Пеня Ронда той налага властта на ордена – Ередия е неговото видимо и невидимо присъствие сред хората. Монахът се опитва да прочисти обществото не толкова от петнистия тиф, колкото от републиканската зараза. Изключването на болестта от света на живите по същността си е религиозна практика, която трябва да доведе до очистване (физическо и духовно). Въпреки пламенните схоластични речи на Оливарес, че страданието, което носи петнистият тиф, има за цел изкуплението, нито болните, нито техните лечители успяват да се очистят и да станат „една степен морално“ по-съвършени.

В романа „Осъдени души“ тези, които би трябвало да лекуват жертвите на петнистия тиф, сами се нуждаят от лечение и помощ, защото също са болни, т.е. в Пеня Ронда са събрани хора с болни тела и души. От болестта на своите пациенти умира д-р Мюрие. Но още преди да се зарази от петнистия тиф, душата му е поразена от друга, далеч по-страшна болест – „най-страшната лудост в света – лудостта да не се вълнува от нищо“. Тъй като характеристиката „луд“/„луда“ е сред най-често употребимите в Димовия роман, се налага да направим няколко уточнения около мотива за лудостта, който на свой ред засреща диалогично вече коментирания разказ „През чумавото“ и „Осъдени души“. В Йовковия разказ ексцесното решение за сватбата в чумаво време става повод селото да се усъмни в нормалността на хаджи Драган. В същото време дотолкова, доколкото можем да говорим изобщо за лудост, „лудостта“ на хаджията е някак неизбежна, защото

от него се очаква да направи нещо, надхвърлящо възможностите на останалите, на нормалните хора. На болестта той решава да отговори с веселие, а сватбата, която вдига, е насочена към запазването на живота и на общностното добро. Затова и неговата „лудост“ се оказва толкова заразителна. Съвсем различна е лудостта, която се отрища в „Осъдени души“. Този мотив зазвучава още в началото на творбата. Идващият отвън чужденец почти веднага се изправя пред болестта, от която страдат всички испанци – фанатизма. В този смисъл лудостта някак естествено се превръща в основна характеристика на Испания. Сякаш най-добро доказателство за диагнозата, през призмата на която Фани възприема Испания, е отец Ередия. Във фанатичното преследване на бляна си за световна католическа власт героят достига до своеобразна лудост. Оливарес посочва и най-важната разлика между Ередия и Лойола – монахът е по-страшен от истинския Лойола, защото не познава човещината. Неговата лудост прелива във и разпалва лудостта на хора като дон Бартоломео и останалите привърженици на монархията. Ето защо първоначалният образ на Испания като страна на лудостта започва да придобива чудовищни измерения в съзнанието на Фани – това е място, в което някой е „отключил и пуснал лудите на свобода“, а домогнали се до властта, те започват да преследват нормалните. И при Йовков, и при Димов на власт идват лудите, но ако лудостта на хаджи Драган има за цел да спаси общността и живота, то лудостта на Ередия жертва човека заради една жестока утопия.

Бихме могли да кажем, че в „Осъдени души“ върлуват две епидемии – на петнистия тиф и на лудостта. От такава гледна точка не е трудно да се види, че епидемията в романа функционира и като метафора за гибелната мощ на всяка идеология – без значение от крайната си цел тя може да се изроди в болест, която сее смърт.

Като алтернатива на йезуитската болница (и на битово, и на концептуално ниво) в романа е показана създадената от републиканското правителство болница. Специални правомощия и средства то дава на светския лекар д-р Морено, за да се опита да се справи с епидемията. Първите му действия са свързани със запълване на липсите, които констатира в йезуитската болница – хигиена и лекари. Израз на пълното скъсване с йезуитската практика е актът на изгаряне на тяхната болница – заедно със заразата в огъня д-р Морено символично изгаря и „фарисейското милосърдие на стария свят“. С подобен жест финалът на романа категорично противопоставя болното, лудото, убиващо със заразите си минало на здравото, нормално, все още недокоснато от отрови настояще.

Натоварването на образа на болестта с идеологически и политически смисли се наблюдава в литературата ни и по отношение на холерата. Бихме могли да кажем, че в художествените произведения се оформят два типа отношение към холерата в зависимост от мястото на епидемията – на фронта или в тила, като общото между тях е вече споменатият по-горе механизъм на изключването.

Като цяло в нашата проза мотивът за холерата е „вграден“ в по-голямата и по-важна за нея тема: войните от 1912 – 1918 г. Лошите хигиенни условия на фронта са изведени като причина за разпространението на заразата във всички творби, тематизиращи болестта по време на война („Последна радост“ на Й. Йовков, „Холера“ на Л. Стоянов, „Търновската царица“ на Ем. Станев). В „Холера“ на Л. Стоянов фронтът е представен като място на безвластието. Разхлабването и разпадането на властовите механизми е предопределено от неумолимостта на очевидното – поражението на българската армия и краха на националния идеал. Дотолкова, доколкото военната власт все пак заявява присъствието си, то се изразява в поставянето на табели, указващи в кои села има холера, както и в издаването на заповеди, разделящи болните от ранените, както и самите болни според характера на тяхната болест. Като парадоксални обаче в повестта са показани последните от прилагането и(ли) спазването на подобни заповеди. В създадените лагери за холерни заразата не се лекува, а болните се оставят на произвола, те трябва сами да се справят с болестта (и в „Холера“, и в „Последна радост“). Болните са не просто отстранени от здравите, те са отхвърлени от тях. Болничното пространство се оказва добре парцелирано, при което за болните с висши военни чинове са предвидени легла в помещенията на втория етаж, а обикновените войници лежат върху слама на пода или в подземия, където дори не прониква светлина, макар болестта на всички да е еднаква, а понякога – и краят им. Болните войници, с малки изключения, в повестта дори нямат имена, те са лишени от индивидуалност, превърнати-изгубени в една маса – на обречените.

Хаосът на фронта започва да рефлектира и върху работата в болниците. Макар в тях все пак да има лекари и фелдшери, всички в еднаква степен са небрежни към задълженията си. Сигнал за абдикирането на властта в болницата в Царево село пък е бягството на медицинския персонал. Така заразата е оставена да се разпространява свободно. В „Холера“ войнишките болници са видени от героя като откъснато пространство, затова и оцелелите от холерата приличат на завърнали се от „оня свят“. Бихме могли да кажем, че холерата в твор-

бата на Л. Стоянов (а също и в „Търновската царица“ на Ем. Станев) още в самото начало става и метафора, посредством която се чете обществено-политическият кризис в страната и моралната нечистоплътност на управляващите. В същото време болестта се превръща в най-добрата проверка за това доколко живо е човешкото начало по време на война – отношението на здравите към холерно болните се движи от съчувствието (Йовков, Ем. Станев) до ужаса, безразличието и дори цинизма (Л. Стоянов).

Като място на болест и смърт е представен и пленническият лагер в „Крадецът на праскови“ на Ем. Станев. Там епидемията от холера се допълва и от епидемията от коремен тиф, както и от случаите на дизентерия. Макар лагерът да е парцелиран по модела на болниците – този път според националността на пленниците, в повестта не става ясно какви медицински грижи се полагат за болните, нито как се предотвратява разпространението на заразите.

Ако по отношение на пленническия лагер полковникът не налага специални мерки за предотвратяване на епидемиите, нито пък съблюдава спазването на хигиената, то съвсем друг е контролът, който той в качеството си и на комендант на града налага над епидемията от коремен тиф, разпространяваща се сред мирното население: изяснява причините, които засилват болестта, обявява карантина и налага строги мерки с предпазен характер. Временния си дом – колибата в лозята, полковникът превръща едновременно в пленнически лагер (оградена е с бодлива тел), в изолатор и в дезинфекционен пункт – прибирането му се превръща в ритуал по обеззаразяване.

По сходен начин са описани и мерките, които в „Търновската царица“ се налагат спрямо ширещата се в града епидемия от холера. Изграденият холерен лагер е извън града, край гробището на Търново, а болните се извозват от домовете им дотам със специална кола. В повестта в образа на тази черна общинска кола са материализирани смъртта и ужасът от нея. На дезинфекция се подлагат не само живите, но и мъртвите, полагани в „голям трап, пълен с вода и вар“. Правилата за спиране на епидемията се налагат и следят както от местната управа, така и от д-р Старирадев, който, като единствен лекар в града, лекува не само болните от холера, но и оперира и превързва ранените войници в болницата.

В творбите на Ем. Станев двете епидемии – от холерата и от коремния тиф – са нужни не само за да се засили внушението за гибелната мощ на Първата световна война, но те са част и от изграждащата

се представя за смъртноболния свят, който в агонията си руши съдби, погубва човешката способност да се обича и мечтае.

Нека систематизираме наблюденията си дотук. Анализираният творби позволяват да направим извода, че епидемиите (независимо от това дали се случват у нас, или в чужбина) в повечето случаи се оглеждат в друго, по-важно обществено-историческо събитие и дори когато болестите присъстват в чисто физиологичните си измерения, техният образ се метафоризира и натоварва с допълнителни функции. Особено показателен в това отношение е начинът, по който в прозата ни се осмисля холерната епидемия – тя не се изобразява като травматичен момент от живота на народа сам по себе си, а е нужна, за да допълни (и засили) усещането за национална катастрофа, породена от политическите грешки на управляващите. В разгледаните текстове (на Л. Стоянов, на Ем. Станев) епидемиите показват безсилието на властта да спре ужаса и напрежението сред хората и да възстанови стабилността на техния свят. Действията на нейните представители или издаваните от тях разпоредби допълнително генерират хаос и засилват чувството за изоставеност. Изключването на болестта (в лагери и болници) в повечето случаи цели заразата да бъде скрита от погледа на общността, а не да бъде ефективно лекувана. Ставащото в болниците отразява както бюрократичните безумия на управляващите, така и постепенното превръщане на лекарите в чиновници, гледащи формално на болестта и смъртта. От друга страна, болницата удобно прикрива политическата им дейност, маскирана като „борба с епидемията“ (Д. Димов). Затварянето на болестта се съпровожда с прилагането на властови техники, насочени не толкова към контрол над болните, колкото над здравите. В този смисъл епидемиите в българската литература задължително стават повод да се поставят проблеми от морален (особено при Й. Йовков и Ем. Станев) или социално-политически характер. Димовият роман, чието художествено пространство надхвърля пределите на родното, позволява да се види, че властта на епидемията и властта над епидемията са двете страни на един проблем, актуален навсякъде по света – проблема за физическите и духовните изпитания на човека в кризисен за общността момент.

ЛИТЕРАТУРА

- Попущение:** Попущение. [Popushcheniye.] // *Вера православная*. <http://www.verapravoslavnaya.ru/?Popushenie_-_alf> (10. 10. 2018).
- Преп. Оптинский, А.** Оптинский, А. Скорби – это спасительное лекарство. [Optinskiy, A. Skorbi – eto spasitel'noe lekarstvo.] // *Вера православная*. <http://www.verapravoslavnaya.ru/?Popushenie_-_alf> (13.10.2018).
- Фуко 1998:** Фуко, М. *Надзор и наказание. Раздането на затвора*. [Fuko, M. Nadzor i nakazanie. Razhdaneto na zatvora.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1998.